

Natuurontwikkeling in het riviereengebied

Wouter Helmer

In het Vogeljaar van juli 1994 heeft u kunnen lezen over natuurontwikkeling in het riviereengebied zoals dat door de Stichting Ark, in samenwerking met het Wereld Natuur Fonds, wordt uitgevoerd. In een tiental voorbeeldterreinen langs Maas, Waal, Nederrijn en IJssel wordt de invloed van natuurlijke begrazing en rivierdynamiek op de levensgemeenschap gevolgd. Na een korte bespreking van het gevoerde beheer behandelt dit artikel enkele interessante ontwikkelingen, die in de vogelstand zijn waar te nemen.

Natuurlijke processen

Uitgangspunt voor het beheer is dat ruimte wordt gegeven aan natuurlijke processen. In het riviereengebied zijn dat op de eerste plaats de dynamiek van de rivier zelf, grondwaterstromen en de invloed van grote grazers.

Ruimte voor rivierdynamiek kan ontstaan door ontpoldering van het uiterwaardenlandschap, waardoor een meer natuurlijke overstromingsgradiënt ontstaat. Waar de gelegenheid zich voordoet, werken het Wereld Natuur Fonds en Stichting Ark aan het herstel van levende rivierduinen, de ontwikkeling van meestromende nevengeulen, oobossen en andere rivierbiotopen, die in Nederland geheel of praktisch verdwenen waren. Dit alles gebeurt in nauw overleg met Rijkswaterstaat.

Een tweede uitgangspunt is het zorgvuldig omgaan met grondwater, dat op tal van plaatsen in het riviereengebied opwelt. In enkele voorbeeldgebieden, zoals de Millingerwaard en Meinerswijk, ontstaat zo een breed scala aan watertypen binnen één uiterwaard. Over de invloed van dit schone water op de vogelstand valt nu, na enkele jaren, nog weinig concreets te zeggen.

Dat geldt wel voor de gevolgen van het gevoerde begrazingsbeheer. Reden om daar wat dieper op in te gaan.

Grote planteneters

Het voedselrijke riviereengebied was van nature het domein van grote planteneters als paard, rund, Edelhert, Ree, Eland en Bever. Met uitzondering van het Ree werden al deze soorten vanaf de Middeleeuwen in Nederland uitgeroeid.

Aan hun terugkeer wordt in natuurontwikkelingsprojecten veel aandacht besteed, omdat zij een sleutelrol vervullen in de structurering van de vegetatie. Met hun vraatgedrag, hun padenpatronen, hun mest, etc. scheppen ze geschikte levensvoorwaarden voor tal van andere dieren en planten.

De ecologische functie van grote planteneters heeft fragmentarisch stand kunnen houden in bepaalde gebieden als beweiding, bemesting, afplaggen, hooien, rietsnijden, griendcultuur, en dergelijke. Zowel in tijd als in ruimte zijn deze menselijke ingrepen echter veel grover van aard dan de invloed die grote planteneters op hun omgeving hebben.

Het terugbrengen van grote grazers in het riviereengebied is voor het Wereld Natuur Fonds en de Stichting Ark dan ook geen middel ter vervanging van allerlei ingrepen van de mens, maar

een doel op zich. Grote planteneters vormen hier een noodzakelijk onderdeel van een zo compleet mogelijk ecosysteem.

Koniks en Galloways

In de praktijk stuit de herintroductie van grazers op enkele problemen. Zo is de oppervlakte van de meeste voorbeeldgebieden nog zo klein, dat voorlopig moet worden volstaan met kleine populaties, waarin voortdurend dieren moeten worden vervangen tot behoud van een genetisch gezonde populatie.

Verder wordt de dichtheid niet alleen bepaald door het voedselaanbod, maar ook door de door Rijkswaterstaat geëiste openheid van de uiterwaarden. Te veel bos zou namelijk bij hoogwater de doorstroming belemmeren en de kans op dijkdoorbraken verhogen.

Ten slotte moeten er in Nederland nog een aantal psychologische barrières worden overwonnen voordat diersoorten als Edelhert, Bever en Eland vrij in het riviereengebied kunnen rondlopen.

Dit betekent dat de voorbeeldterreinen van Ark/WNF voorlopig worden begraaasd door Koniks, afstammelingen van het Westeuropese wilde paard, en door Galloways, Schotse runderen, die qua leefwijze grote overeenkomsten vertonen met het oerrund.

De dieren zijn het hele jaar door in het terrein aanwezig in een dichtheid van één dier per drie à vier hectare. Bij deze dichtheid blijken zich in de praktijk graslanden, ruigtes, struwelen en ooi-

Koniks en Galloways op Koningssteen.
Foto: Willem Overmars.

bossen naast elkaar te kunnen ontwikkelen, zonder dat de gehele uiterwaard dichtgroeit. Welke invloed deze vorm van natuurontwikkeling op de vogelstand heeft, wordt hierna aan de hand van enkele biotooptypen besproken. Omdat de meeste voorbeeldgebieden pas drie à vier jaar als zodanig bestaan, kunnen er aan de resultaten nog geen vergaande conclusies worden verbonden. De bespreking is hoofdzakelijk kwalitatief van aard.

Voorbeeldgebieden

De hierna vermelde gegevens zijn hoofdzakelijk afkomstig uit een vijftal voorbeeldgebieden:

gebied	opp.	uitgangssituatie vóór 'Ark-beheer'
Hochter Bampd	50	plas, grindvlakte, weide, dicht wilgenbos
Koningssteen	40	boerenweiland met wilgenbos
Ewijkse Plaat	30	weilanden, net afgegraven, kale zandplaat
Millingerwaard	140	maisakkers, weilanden, dicht wilgenbos
Meinerswijk	100	weilanden en jonge kleiputten

De eerste twee terreinen liggen langs de Maas in Limburg, het derde en vierde terrein liggen langs de Waal, terwijl Meinerswijk in Arnhem aan de Nederrijn is gelegen.

In alle terreinen zijn de binnenrasters verwijderd en de afzonderlijke percelen zijn samengevoegd tot één begrazingseenheid, waarin zowel Koniks als Galloways grazen.

Pioniermilieu

Om waterstaatkundige redenen werd in 1988 een deel van de, tot dan toe intensief beweide, Ewijkse Plaat afgegraven, waardoor hier langs de oever van de Waal een circa twaalf hectare grote, kale zandplaat ontstond. Dit leidde in het eerstvolgende broedseizoen tot de vestiging van zeven paren Kleine Plevieren, een paartje Visdief en vier paren Bergeenden.

De meeste van deze vogels verdwenen weer in de daaropvolgende jaren, maar wat bleef was een permanente pionierzone langs de rivier. Niet langer meer bemest, bespoten, gemaaid, ingezaaid of overbeweid biedt de oever van de Waal nu ieder jaar een zandige aanblik, onderhouden door de golfslag van het water en begroeid met honderden soorten ruigtekruiden, die in de nazomer een enorme hoeveelheid zaad produceren. Hier komen in het najaar grote hoeveelheden Kneuen, Ringmussen, Rietgorzen, Putters, Patrijzen en Tortelduiven op af.

Dit fenomeen doet zich niet alleen op de Ewijkse Plaat voor, maar ook op andere plaatsen (Meinerswijk, Millingerwaard) waar landbouwgrond op de oever van de rivier uit productie wordt genomen.

Rivierduinen

Op enkele tientallen plaatsen in Nederland zorgt de overheersende zuidwestenwind voor verstuing van zandige rivieroeveren. Door deze overstrooken periodiek af te graven, in te zaaien of regelmatig te bemesten, kan een agrarisch beheer het natuurlijke proces van rivierduinvorming langdurig onderdrukken.

In de Millingerwaard was zo'n zandige oever als

weiland en maïsacker in gebruik. Een samenwerkingsproject van Ark/WNF met Rijkswaterstaat en enkele particuliere grondeigenaren leidde hier tot beëindiging van het landbouwkundig gebruik.

Vanaf het begin, in 1989, is een toenemende verstuing van het terrein waar te nemen, met een toename van het reliëf en vestiging van grote aantallen konijnen.

Het zandige, reliëf- en hollenrijke terrein is sindsdien een broedgebied van Bergeenden (in 1992 zes paren). Van de drie paren Steenuilen, die zich jaarlijks op en rond het duin ophouden, kon in 1991 met zekerheid worden vastgesteld dat

Millingerduin. Toename van reliëf en vestiging van Konijnen. Foto: Wouter Helmer.

zich één paar in een konijnenhol ophield.

Drie paren Tapuiten bleven in 1992 langdurig op het duin hangen, maar kwamen niet tot broeden. Van deze eveneens konijnenholen bewonende vogelsoort, die als broedvogel in het rivierengebied altijd zeer zeldzaam is geweest, werd in 1992 wel een broedgeval vastgesteld op de Ewijkse Plaat.

Graslanden

De lage begrazingsdichtheid van één dier per drie à vier hectare, leidt ertoe dat ten opzichte van de landbouwkundige uitgangssituatie (éénvormige akkers en weilanden) een sterke patroonvorming in de graslanden ontstaat.

Graaspatroon op de Ewijkse Plaat, ontstaan door lage begrazingsdichtheid.

Foto: Willem Overmars.

's Zomers kunnen de runderen en paarden slechts een klein deel (ongeveer een kwart) van het terrein kort houden. De rest van de kruidlaag verruigt, dat wil zeggen komt tot bloei en zaadzetting. Van deze ruigte wordt vervolgens 's winters weer het grootste deel opgevreten. Slechts een klein deel (minder dan een kwart) gaat ten slotte als ruigte weer het voorjaar in.

De zomerruigtes bieden volop voedsel en dekking voor soorten als Gele Kwikstaart, Patrijs en Graspieper.

De Ewijkse Plaat (tabel) laat zien waartoe dit beheer vanuit een 'blanco' uitgangssituatie (kaal zand) binnen vier jaar leidt. Vanaf 1990 is hier sprake van een grazig gebied met ruigtes.

	1989	1990	1991	1992
Slobeend	1	2	3	4
Patrijs	-	4	8	10
Grutto	-	1	2	3
Gele Kwikstaart	3	7	15	23
Graspieper	2	1	-	6

De Grutto profiteert van het toegenomen voedselaanbod en de dekking van de ruigtes, maar zal vermoedelijk op langere termijn weer verdwijnen wanneer zich verspreid door het gebied boomgroepen zullen vestigen. In Meinerswijk is de laatste jaren sprake van een duidelijke achteruitgang in de gruttostand. Wel was in Meinerswijk zowel in 1991 als 1992 de Kwartelkoning weer te horen.

De Patrijs doet het overal goed, dat overigens ook een landelijke trend is. De verwachte aantalsafname van Kieviten als gevolg van de verruiging, bleef vooralsnog uit.

De enorme zaadproductie van de zomerruigtes leidt tot hoge dichtheden aan Veldmuizen (in Meinerswijk plaatselijk elke 10-20 cm een holletje). Ondanks de matige broedresultaten elders in Nederland vertoonde de torenvalken- en ransuilenstand rond de voorbeeldterreinen in 1991 en 1992 een lichte toename. Karakteristiek voor de ruige graslanden zijn ook de grote aantallen Blauwe Reigers, die hier op muizen, amfibieën en grote insecten jagen. De zomerruigtes zijn namelijk rijk aan kikkers en sprinkhanen, terwijl veel vlinders voor hun overwintering afhankelijk zijn van winterruigtes. In graslanden die jaarlijks gemaaid worden komen deze, voor vogels belangrijke prooidieren nooit tot volledige ontwikkeling.

Ooibossen

De grootste verandering, die het oorspronkelijk vaak open rivierenlandschap in de natuurontwik-

Ooibos op Hochter Bampd.
Foto: Willem Overmars.

kelingsgebieden doormaakt, is de vestiging en ontwikkeling van ooibossen.

Na eeuwenlang slechts rudimentair aanwezig te zijn geweest, krijgt het rivierbegeleidende ooibos sinds enkele decennia weer de kans zich te vestigen. Aanvankelijk min of meer onbedoeld en op kleine schaal in verlaten kleiputten. De laatste jaren echter op veel grotere schaal, daar waar ontgroningen en landbouwgrond aan de natuur worden teruggegeven.

Wilgenoerwoud, ooibos in de Millingerwaard.
Foto: Willem Overmars.

Ook de vogelbevolking in het rivierengebied maakt hierdoor een aantal revolutionaire veranderingen door. Mede dank zij de verbeterde milieukwaliteit, bieden de ooibossen nu onderdak aan groeiende aalscholver- en reigerkolonies. Bosbewonende stootvogels koloniseren in snel tempo het rivierengebied. Het grote voedselaanbod maakt hen hier minder kieskeurig in hun nestplaatskeuze. Sperwers, Haviken en Buizerden komen al in tien à vijftien jaar oude Wilgies tot broeden.

Wat de voorbeeldterreinen betreft: de onderstaande tabel geeft de aantallen broedende stootvogels weer, waar tien à vijftien jaar geleden nog niet één broedgeval was te vinden.

	Buizerd	Havik	Sperwer	Torenvalk
Hochter Bampd	1	1	1	-
Koningssteen	0-1	-	1	1
Ewijkse Plaat	-	-	-	0-1
Millingerwaard	4	1	2	3
Meinerswijk	-	-	-	1

Bij de geringe begrazingsdruk, die in de voorbeeldgebieden wordt aangehouden, leidt het achterlaten van kleiputten en niet al te zwaar bemeste boerenpercelen, plaatselijk tot een explosieve vestiging van wilgen- en populierenbos. Langs de waterkant bieden deze dichte begroeiingen een geschikt broedmilieu voor eenden, Futen en Meerkoeten, maar ook voor de Oeverloper. Zowel in Meinerswijk als op de Ewijkse Plaat werden in de periode 1989-1992 enkele broedgevallen vastgesteld, van deze steltloper, die tot voor kort een zeer onregelmatige broed-

vogel in Nederland was. Ook op Koningssteen werden herhaaldelijk alarmerende Oeverlopers, zittend in jonge wilgjes, aangetroffen. De nieuwe, natuurlijke biotoop, vertoont veel overeenkomsten met de biotoop waarin de Oeverloper aan het begin van deze eeuw broedend werd aangetroffen: griendcultures op de rivieroever.

Een andere vogel die dankbaar gebruik maakt van de nieuwe oobossen in het rivierengebied, is de Buidelmees. Juist de structuurrijke wilgebossen, die onder invloed van extensieve begrazing ontstaan, blijken een favoriete biotoop te zijn. In zes voorbeeldgebieden (totaal 350 ha) broedden in 1991 en 1992 respectievelijk achttien en twintig paren.

De Buidelmees maakt een dankbaar gebruik van de nieuwe oobossen.
Foto: Hans Gebule.

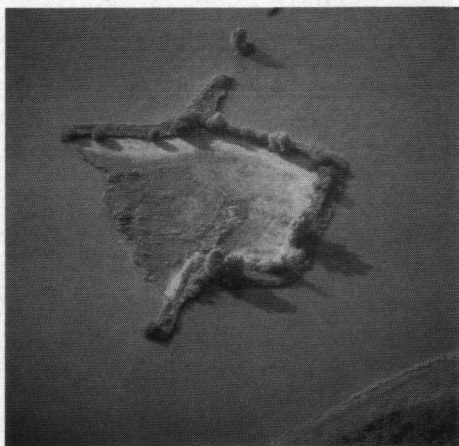
Vergelijken wij de voor Nederland relatief nieuwe situatie van beboste rivieroever met rivieren in Oost-Europa, waar dit beeld veel gewoner is, dan zijn ook andere vogelsoorten te verwachten, die in deze oobossen thuishoren. Roodmus en Krekelszanger worden inmiddels al steeds vaker in Nederland waargenomen en hetzelfde geldt in de trektijd voor de Zwarte Ooievaar.

Zelfs weinig structuurrijke oobossen van nog geen 25 jaar oud herbergen al broedvogeldichtheden van meer dan vijftien paren vogels per hectare en behoren daarmee tot de vogelrijkste biotopen van Nederland.

Eilanden

Naast natuurontwikkeling streven WNF en Ark

■ Wouter Helmer, Meerwijkselaan 29, 6564 BS Heilig Landstichting.

Eiland in Meinerswijk, door graafwerkzaamheden onbereikbaar gemaakt.
Foto: Willem Overmars.

nog een ander belangrijk doel na: natuurbeleving; mensen in de gelegenheid stellen om intense ervaringen in de natuur op te doen. Veel terreinen zijn zelfs buiten wegen en paden opengesteld.

Om te voorkomen dat men verstoort waarvoor men komt, is naast deze vergaande openstelling ook het afschermen van andere gebiedsdelen noodzakelijk. Dit gebeurt zo veel mogelijk op een 'publieksvriendelijke' manier, namelijk niet door bordjes verboden toegang, maar door water- en moerasbarrières.

Meinerswijk, midden in Arnhem, is de beste test-case voor deze aanpak. Sinds dit terrein vier jaar geleden als natuurgebied werd ontwikkeld, is het bezoek meer dan vertienvoudigd, tot vele tienduizenden bezoekers per jaar. Tegelijkertijd zijn enkele delen van het terrein onbereikbaar gemaakt door graafwerkzaamheden.

De totale vogelstand in Meinerswijk is sinds de verhevigde natuurrecreatie niet afgenomen. Integendeel. Met de eilanden als (geconcentreerde, dat wel) broedplaatsen blijken vooral veel watervogels zich op het oude niveau te kunnen handhaven. Dit geldt onder andere voor de Kuifeenden, Bergeenden, Grauwe Ganzen, Tureluurs en Kluten. Het aantal Visdiefjes breidde zich in de periode 1990-1992 zelfs uit van twee naar veertien naar 29 paren. De Kokmeeuw vestigde zich als nieuwe broedvogel.

Slotbeschouwing

Natuurontwikkeling in het rivierengebied staat nog in de kinderschoenen. Op het beheer, zoals dat tot op heden door Stichting Ark en het Wereld Natuur Fonds profondervindelijk is uitgewerkt, wordt door een grote groep planten en dieren, die karakteristiek zijn voor het rivierengebied, positief gereageerd. De komende jaren moeten uitwijzen of deze trends doorzetten en of het gevoerde beheer inderdaad is afgestemd op de natuurlijke processen in het rivierengebied.